

III. POEZIE

TRADICE ČESKOSLOVENSKÉHO BÁSNICTVÍ VELKÉ MORAVY

Ladislav Matějka (Boston)

Mezi široce rozvětvenými zájmy Romana Jakobsona zůstávala církevní slovanština po léta jednou z jeho hlavních studijních oblastí. Na rozdíl od novogramatického zaměření svých učitelů v Moskvě, Jakobson se nikdy nemožoval na podrobný výzkum církevně slovanského hláskosloví, tvarosloví a skladby, nýbrž ho především zajímala církevní slovanština jako nástroj básnictví. Spolu s poetikou církevní slovanštiny. Jakobsona rovněž celý život fascinovala její úloha v kulturním vývoji slovanských kmenů, z nichž téměř všechny po určitou dobu používaly církevní slovanštiny jako svého prvního spisovného jazyka. Výklad církevní slovanštiny, jejího vzniku a její úlohy ve slovanském světě se stal přímo součástí Jakobsonova světového názoru a jeho myšlení vědeckého i politického. Sžíval se s osudem věrozvěsta Konstantina, jazykovědce, básníka, filosofa a ideologického vůdce byzantské mise na Velké Moravě, jemuž bylo souzeno zůstat věčným emigrantem. Jakobson se sám k tomu výslovně doznal ve svém projevu v Praze v roce 1969 při závěrečném setkání účastníků mezinárodního symposia uspořádaného rok po sovětské invazi a tisíc sto let od smrti Konstantina-Cyrila. Zde Jakobson prohlásil:

Já se hluboce skláním před dílem Konstantinovým, s nímž se — byť tisíckrát menší — cítím spřízněn. I já jsem přišel odkudsi z východních krajů do této země a nezástal jsem chladný a lhostejný k jejímu duchu a tepu, k jejímu životu a osudu. A i mne zřejmě sklátí smrt kdesi daleko na západě — a opět v jiném, cizím kraji. Přesto bych chtěl odkázat své dílo právě této české zemi, bez níž bych je nikdy nebyl mohl vytvořit.¹

Pro Jakobsonův osobitý přístup k církevní slovanštině je přímo příznačné, že na samém začátku jeho ohromující bibliografie nacházíme církevně slovanský překlad Majakovského básně „Ničeho ne pominajut“. Zde překladatel Jakobson, který už v roce 1914 vystoupil pod jménem Aljagrov jako futuristický básník, používá církevně slovanských tvarů imperfekta a aoristu spolu s odvážnými novotvory v duchu poetické glosolalie ruské avantgardy. Jakobsonův překlad svědčí nejen o jeho smyslu pro futuristický humor, nýbrž i o jeho přesvědčení, že církevní slovanština dále zůstávala potencionálním

1 „O Konstantinu Filozofovi a české kultuře“, České studie (Amsterdam: Rodopi, 1990) 331.

nástrojem jazykové tvořivosti a že tedy nebyla pouhou mrtvolou užitečnou jen pro jazykovědné skalpely.

Otázky církevněslovanské poesie a slovesného umění byly rovněž předmětem jedné z nejranějších Jakobsonových programových statí, vzniklé v roce 1917 a otištěné v roce 1922 ve Zprávách [Izvestija] Ruské akademie věd.² V rámci svého příspěvku mladý Jakobson odvážně napadá nedostatek vědeckého výzkumu církevněslovanské poesie a hymnologie jakož i slovansko-byzantských vztahů v těchto kulturních odvětvích. Dnes k tomu lze s obdivem dodat, že návrhy dvacetiletého Romana Jakobsona zůstaly jeho pracovním programem víc než půl století a že se k jejich vyplnění vracel ještě na samém konci svého života.

Už od svých studentských let Jakobson zdůrazňoval roli slabičného počtu v církevněslovanské poesii, kterou pokládal za svéráznou odnož řeckého básnictví v byzantské tradici. Jeden z nejstarších dokladů sylabického básnění v církevní slovanštině Jakobson spatřoval v rozlehlé skladbě z dvanáctislabičných veršů úryvkovitě dochované v několika srbských a ruských opisech a začínající slovem „Proglas“. Originál této skladby Jakobson neváhal připsat básnické činnosti věrozvěsta Konstantina v době jeho působení na Velké Moravě, kde se podle Jakobsonova názoru mluvilo československými dialekty. Vzhledem k místu jejího vzniku Jakobson směle nazval „Proglas“ první československou básní.

Ve své knize Moudrost starých Čechů, vydané v roce 1943 v Novém Yorku s titulem vypůjčeným od Jana Amose Komenského, Jakobson „Proglas“ používá jako vstupní stati ke svým úvahám o kardinálním významu církevněslovanského písemnictví pro československou kulturní tradici jakož i pro kulturní vývoj celého slovanského světa. Zde pod titulem „První československá báseň“ Jakobson píše:

„Proglas“ vedle několika zlomkovitě dochovaných skladeb téhož autora prozrazuje v Konstantinovi Filosofovi vynikajícího básníka. Je to původní dílo slovanské, obrací se výslovně k lidu slovanskému a rozvádí námět ryze slovanský. „Proglas“ nejen uvádí první slovanský překlad Evangelia, nýbrž skutečně zahajuje dějiny československého národního písemnictví, zahajuje je nejen časově, nýbrž hluboce symbolicky, jakožto zanícený chvalozpěv na znárodnění Písma.³

Ačkoliv jazykem „Proglasu“ je církevní slovanština kodifikovaná v duchu řecké gramatiky na bulharsko-makedonské hovorové základně, Jakobson nepochyboval o její srozumitelnosti na území Velké Moravy. Podle Jakobso-

2 „Zamětka o drevně-bulgárskom stixosloženíi“, Izvestija Otd. rus. jaz. i slov. Ross. Akad. Nauk 24: 2 (Moscow, 1922) 351–58.

3 „Moudrost starých Čechů“ (New York: Československý kulturní kroužek v New Yorku, 1943), 14.

nova názoru „různá nářečí slovanských kmenů na Balkáně se jen nepatrně lišila ve své výslovnosti, mluvnici a slovní zásobě od nářečí západoslovanských — ať československého anebo polského.“⁴

Podobně jako pro československého osvícence Jana Kollára v jeho koncepci slovanské vzájemnosti rovněž pro Romana Jakobsona v době jeho amerického exilu českoslovenství a slovanství si neprotiřečilo, ba občas přímo splyvalo. Podle jeho názoru přijetí církevní slovanštiny obyvateli Velké Moravy nebylo v rozporu s jejich jazykovým a národním sebeurčením. Jejich československá nářeční odlišnost nebránila tomu, aby církevní slovanštinu přijali jako svůj národní jazyk jak liturgický tak i literární. V souzvuku se svým názorem, Jakobson v Moudrosti starých Čechů vzrušeně prohlašuje:

Ve středu říše, snad na dnešním pomezí jižní Moravy a Slovenska, vzniká v šedesátých letech devátého století a poprvé v dějinách československých a slovanských vůbec bohoslužba v jazyce národním a spisy v jazyce národním — přeložené a původní, prosaické a básnické. Na šedesátá léta devátého století připadá tedy zrození československého písemnictví a slovanského písemnictví vůbec, zrození krásné literatury československé a slovanské vůbec a první formulace národní myšlenky ve světě československém a slovanském.⁵

Dlouhodobé důsledky krátkodobé byzantské mise na Velké Moravě přispěly, jak Jakobson opětovně připomíná, k vědomí, že území československých dialektů nepatří kulturně ani k západu ani k východu, nýbrž je svébytnou oblastí tvořivě využívající protikladu mezi dvěma kulturními póly: řeckým východem a latinským západem. V Moudrosti starých Čechů v kapitole nazvané „Ani východ ani západ“ Jakobson píše:

Moravská mise a její čeští pokračovatelé nalézají tedy současně přístup do kultury řecké a latinské. Toto postavení na křižovatce dvou světových kultur, dvou soupeřících kulturních světů je první československé novum. Toto dvojstranné postavení nutící k dalekosahlému a obezřetnému manévrování má v sobě nesporně mnoho nebezpečného, [...] ale zároveň z téhož mezinárodního postavení mohou plynout také jisté příznivé důsledky.⁶

Přímé i nepřímé pokračování československé kulturní tradice Velké Moravy Jakobson spatřoval v českých církevně slovanských památkách desátého a jedenáctého století, v Kijevských listcích, v Pražských hlaholských fragmentech, v legendě svatováclavské a svatoludmilské, v slovanské bohoslužbě Prokopova kláštera na Sázavě jakož i v písni „Hospodine pomylui ny“, jejíž zbytky církevní slovanštiny prolnuté s češtinou byly po staletí zachovány ústní tradicí v Čechách, na Moravě a na Slovensku. Ostatně ideologické po-

4 Ibid., 19.

5 Ibid., 14.

6 Ibid., 36.

kračování velkomoravské kulturní tradice Jakobson rovněž hledal v průmyslovských a lucemburských Čechách, v protiněmeckém uvědomení Dalimilovy Kroniky, u Jana Husa, u protestanta Komenského a jezuitu Balbína a dokonce i v českoslovenství devatenáctého a dvacátého století. V souhrnu svých výkladů o „Proglasu“ jakožto první československé básni Jakobson neváhal napsat:

„Troufal bych si říci, že dějiny československé národní ideologie by mohly vzít za východisko právě básnickou předmluvu Konstantina Filosofova. Tato báseň, výmluvně hlásající směřodatnou úlohu rozumění v duchovním životě každého národa a postulující pro každý národ jeho vlastní kulturní jazyk jako jeho svaté právo a svatou povinnost, tato báseň podává v kostce ideovou podstatu celé české středověké literatury, ba ideovou podstatu celého českého literárního a kulturního vývoje vůbec od moravských věrozvěstů a od patronů české země přes Dalimila a dobu Karlova, přes Husa a Jeronýma, Komenského a Balbína až k buditelům a k Masarykovům.“⁷

Je přímo kuriozní náhodou, že za druhé světové války v roce 1943, kdy vyšla v Novém Yorku Jakobsonova kniha *Moudrost starých Čechů*, Alexandr Isačenko, Jakobsonův kolega z Pražského lingvistického kroužku a zeť prince Nikolaje Trubeckého, vydal v Bratislavě, která v té době byla stolicí Tisova-slovenského státu, svou knihu *Jazyk a původ Frizinských pamiatok*. Zde na rozdíl od Jakobsonova přesvědčení o nářečném českoslovenství Velké Moravy, Isačenko zdůrazňuje, že územím Velké Moravy bylo „území etnografického Slovenska“,⁸ na kterém vzniklo písemnictví ve „slovensky ovplyvnenom staroslovenskom jazyku“⁹ „Tu na území Slovenska“, píše Isačenko v roce 1943, „je daná ta situácia, v ktorej kontaktom medzi latinsko-nemeckou západnou cirkvou a grécko-slovanskou východnou cirkvou se vyvinula pozoruhodná literárna činnosť a kde slovenské jazykové prostredie nevyhnutne vykonávalo nepodceňovateľný vplyv na staroslovenčinu“.¹⁰ Zároveň s „predpokladom slovensky ovplyvnenej staroslovenčiny“ Isačenko v roce 1943 obšírně rozebírá „starohornonemecké vplyvy“ na rané slovenské písemnictví jakož i roli latinsko-nemeckých vzorů na křesťanskou terminologii na Velké Moravě před příchodem cyrilo-metodějské mise.

Od Jakobsonova výkladu o „Proglasu“ jakožto první československé básni z doby Velké Moravy se rovněž odchyľuje slovinský jazykovědec a filolog Rajko Nahtigal a to svou skepti. V roce 1943, tedy v témže roce, kdy v Novém Yorku vyšla kniha Jakobsonova a v Tisově Bratislavě kniha Isačenkova, Nahtigal vydal v Ljublani rozsáhlou studii o třech církevně slo-

7 Ibid., 18.

8 Alexandr Isačenko, *Jazyk a povod Frizinskych pamiatok* (Bratislava, 1943), 54.

9 Ibid., 55.

10 Ibid., 54.

vanských básních stylově si nápadně podobných, a to o „Proglasu“, o „Pochvale Symeonu“, bulharskému caru z desátého století a o „Abecední modlitbě“, v níž její autor sám o sobě říká, že jde po stopách svých dvou učitelů — zřejmě tedy Konstantina-Cyryla a jeho bratra Metoděje.¹¹ Ve své studii Nahtigal došel k názoru, že autorství „Proglasu“ nelze jednoznačně připsat moravskému věrozvěstu Konstantinovi, třebaže se nemůže vyloučit. Při svém váhání Nahtigal připouštěl, že autorem mohl být někdo z žáků moravského věrozvěsta Konstantina jako například Konstantin Presbyter, bulharský básník z desátého století z doby Symeona bulharského.

V roce 1943 ovšem Jakobson nemohl vědět ani o Isačenkově teorii o slovenštině na Velké Moravě a o jejím vlivu na církevní slovanštinu ani o Nahtigalově podrobné studii „Proglasu“ a o jeho váhání vzhledem k autorství. Ve svých pozdějších studiích Jakobson Nahtigalovu práci často cituje a dokonce z ní přejímá i Nahtigalovu rekonstrukci veršových předělů „Proglasu“, aniž by však změnil svůj názor o velkomoravském původu této básně a o věrozvěstu Konstantinovi jakožto o jejím autoru a tím i prvním československém básníku.

V Novém Yorku se Jakobson roku 1944 vrátil k ideologickému významu „Proglasu“ ve své anglicky psané studii o počátcích národního sebeurčení v Evropě.¹² Zde Jakobson překládá do angličtiny úryvek „Proglasu“, aby jím doložil Konstantinovu ideologii a svůj názor o Velké Moravě jako o prvním československém státě, v němž byl dán zrod slovanské bohoslužbě a československému jakož i slovanskému písemnictví vůbec. Přitom Jakobson rozhodně odmítá to, čemu říká „paneurovské schéma“, podle něhož vznik národních jazyků v Evropě se klade až do dvanáctého století s vyvrcholením v době Reformace. Jakobson poukazuje na to, že v oblasti byzantské kultury, do které jistou dobu rovněž patřilo velkomoravské území, byla tradičně podněcována bohoslužba v národních jazycích a tím celá století před západní Evropou se v byzantském okruhu rozvíjelo národní uvědomění a spolu s ním celá řada národních písemnictví.

K ideologickému významu „Proglasu“ jako básni věrozvěsta Konstantina z doby jeho působení na Velké Moravě se Jakobson vracel i později v celé řadě svých prací. Neochvějně přesvědčen o „Proglasu“ jako původním církevněslovanském díle Konstantinově se stalo přímo základním kamenem Jakobsonova názoru na počátky církevní slovanštiny. Ve své souhrnné stati o byzantsko-slovanském symposiu v harvardském institutu v Dumbarton Oaks v roce 1964 Jakobson prohlásil „Proglas“ za jeden ze stěžejních důkazů

11 Rajko Nahtigal, „Rekonstrukcija treh starocrkvenoslov. izvirnih pesnitev“, *Razprave Filoz.-filol.-hist. razreda, Akad. znanosti i umetnosti v Ljubljani*, I (1943), 43–156.

12 Roman Jakobson, „The Beginning of National Self-determination in Europe“, *The Review of Politics*, 7. (1945), 29.

o tom, že znárodnění Písma a bohoslužby bylo nejzákladnějším ideologickým úkolem byzantského poselství na Velké Moravě. V této souvislosti pak Jakobson rozvíjí svůj výklad o církevní slovanštině jako prvním společném slovanském písemném jazyku, který byl přijat jako národní jazyk různými slovanskými kmeny bez ohledu na jejich nářeční rozrůznění.¹³

Deset let po obdivném výkladu „Proglasu“ v Moudrosti starých Čechů Jakobson vydal ve „Čtvrtletníku semináře svatého Vladimíra“ úplný překlad „Proglasu“ do angličtiny.¹⁴ K němu připojil krátkou studii, kterou během dalších let doplnil novými postřehy a to především o poetické výstavbě Konstantinovy básně. Konečná verze, připravovaná Jakobsonem pro jeho sebrané spisy, vyšla až po jeho smrti pod názvem „Saint Constantine's Prologue to the Gospels“, a to v šestém svazku vydaném v roce 1985 — tedy víc než čtyřicet let po vydání Moudrosti starých Čechů v Novém Yorku.¹⁵ V této konečné podobě je Jakobsonův významový výklad úzce svázan s podrobným rozбором zvukové architektiky básně, jejího obdivuhodného paralelismu zvukových sledů, slovních výběrů, gramatických forem jakož i bohatého paronomastického podkladu básnické metaforiky, v níž zvuk, slovní výběr, tvarosloví a skladba se významově spojují ve vyšší básnickou syntézu. Podle Jakobsona, zcela nezvyklá bohatost a rozsah Konstantinových básnických prostředků činí „Proglas“ klasickým dílem slovanské homiletické poesie a podivuhodným dokladem evropské církevní poesie raného středověku.

Nápadný důraz na básnické využívání gramatiky církevní slovanštiny v konečném zpracování Jakobsonovy studie o „Proglasu“ nasvědčuje tomu, že tato varianta Jakobsonových studií o „Proglasu“ vznikla až v posledních letech jeho života, a to v období jeho přímo horečných výzkumů gramatiky poesie a poesie gramatiky. Ideologický, propagační význam „Proglasu“ zde přestává být dominantou a výklad je převážně zaměřen na samocíl jazykových prostředků, které důmyslnou básnickou architektonikou staví do popředí nikoliv ideologickou nýbrž poetickou funkci — a tím z „Proglasu“ činí báseň. To je mimo jiné rovněž v souladu s Jakobsonovým výkladem o zaměření na poetickou funkci ve fenomenologickém organonu jazykové komunikace, tak, jak to načrtl ve svém příspěvku pro mezidisciplinární konferenci o stylu v Bloomingtonu v roce 1958.¹⁶

13 „The Byzantine Mission to the Slavs“ *Dumbarton Oaks Papers*, 19, (1964).

14 „St. Constantine's Prologue to the Gospels“ *St. Vladimir's Seminary Quarterly*, [Summer] (New York, 1954).

15 „Concluding Statement: Linguistics and Poetics, „Style in Language, ed. Thomas, A. Sebeok (Cambridge: MIT, 1960), 357.

Selected Writings: *Early Slavic Paths and Crossroads*, 6:1 (Berlin: Mouton Publishers, 1985).

16 *Selected Writings*, 6:1, 105.

Své studie o Konstantinově básněni v církevní slovanštině však Jakobson neomezoval pouze na dvanáctislabičné verše „Proglasu“, jejich zvukový, tvaroslovný a syntaktický paralelismus a rytmická rozčlenění, nýbrž úryvky Konstantinova sylabického veršování Jakobson rovněž odalil v citátech velkomoravských životopisů a dokonce i v textech Euchologia Sinaitica, hlaholského sborníku homilií, modliteb a nejstarších církevněslovanských překladů z řeckých liturgických předloh. Tím Jakobson podstatně rozšířil repertoír dokladů o tom, že Konstantin, tvůrce slovanského písma byl nejen prvním kodifikátorem církevní slovanštiny, nýbrž i jejím prvním básníkem.

Zatímco věrozvěst Konstantin byl pro Jakobsona prvním československým a slovanským básníkem, věrozvěsta Metoděje Jakobson pokládal za prvního slovanského skladatele církevních zpěvů. V Jakobsonově vizi samých začátků církevní slovanštiny, věrozvěst Metoděj v době svého působení na Velké Moravě sám složil na počest svatého Dimitrije první původní církevně slovanský kánon a sestavil první církevně slovanské hirmologion. Kánonu svatého Dimitrije a Metodějově autorství Jakobson zasvětil obšírnou studii, nazvanou „Náčrtky dějin nejstarší slovanské hymnodie“. První krátká verze vyšla zde v Brně v roce 1965, ale konečné zpracování, připravené v roce 1981, bylo otištěno až po Jakobsonově smrti v šestém svazku vybraných spisů.¹⁷ Celý kánon je tu vydán jak v církevní slovanštině tak i v anglickém překladu, přičemž skladba kánonu je podrobně vyložena jako geometrický útvar prosycený paronomastickými spoji a důmyslnými symetrickými principy bohatě využívajícími gramatických kategorií a významových protikladů. Opět je zřejmé, že konečná verze Jakobsonovy studie spadá do období jeho studií o gramatice poezie a poezii gramatiky, kterými se obíral v posledních letech svého života, kdy jeho zájem o poetickou funkci v jazyce jasně převážil nad zájmem o výklady ideologické.

Nemůže být pochyby o tom, že na mezinárodním fóru Jakobsonovy studie o Konstantinovi a Metoději, dvou věrozvěstech a zároveň dvou básnících, rozvířily spor o významu jejich byzantské mise jak pro oblast československých dialektů tak pro celý slovanský svět. Jisté je, že většina písemných památek se zachovala pouze v prepisech, z nichž některé jsou časově o půl tisíciletí, ne-li více vzdáleny od velkomoravského období. Jakobson se však nedal odradit problematičností dokladů a svým odvážným nárysem učinil z poměrně krátkodobé byzantské mise světodějnou panslovanskou událost zasahující osudy celého světa.

Na dynamice těchto sil Jakobson založil svůj nárys slovanské srovnávací literatury, na kterém začal pracovat v Brně krátce před svou druhou emigrací a který později rozpracoval ve své studii „Jádro slovanské komparativní lite-

17 „Sketches for the History of the Oldest Slavic Hymnody“ Selected Writings, 6:1, 286–34.

ratury,“ zahajující v roce 1953 sérii „Harvardských slovanských studií“¹⁸ Ve svých pozdních pracích o Konstantinově a Metodějově básnickém díle se Jakobson soustřeďoval na vnitřní uspořádání textu a tím více na jejich formální hodnoty než na relativitu jejich dobového ideologického výkladu. Takřka se zdá, že Jakobson se na konci svého života záměrně vracel k základním východiskům ruského formalismu, aby je doplnil výsledky svého celoživotního studia poetiky. Přitom hlavně věrozvěst Konstantin, byzantský emisar, gramatik vyškolený v dialektice a první československý básník, symbolicky zůstal Jakobsonovi osudovým blížencem, a to až do samého konce jeho života v exilu, odkud mu podobně jako věrozvěstu Konstantinovi nebylo dopřáno natrvalo se vrátit a umřít v rodné zemi.

18 The Kernel of Comparative Slavic Literature“ Harvard Slavic Studies, I (Cambridge: Harvard University Press, 1953).